

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет культури і мистецтв**

Кафедра культурології

**Специфіка театрального колективу для дітей з особливими
потребами: соціокультурний аспект**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «Магістр»

Виконала: здобувачка 2 курсу, 13-
211М групи
Спеціальності 034 Культурологія
Освітньо-професійної (наукової)
програми Культурологія
Борщаговська Софія Олександрівна

Керівник: докторка педагогічних наук,
доцентка Лимаренко Л. І.

Рецензент: директор Херсонського
обласного центру народної творчості,
Капелюшник В. В.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи дослідження	6
1.1. Аналіз джерельної бази дослідження.....	6
1.2. Дитячий театральний колектив як соціокультурний феномен.....	12
РОЗДІЛ 2. Діяльність театального колективу для дітей з особливими потребами: культурологічний аналіз	21
2.1. Специфіка діяльності творчого колективу дітей з особливими потребами.....	21
2.2. Дитячі інклюзивні театри Херсонщини: реалії сьогодення.....	31
ВИСНОВКИ	39
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	42

ВСТУП

Актуальність дослідження. Визнання та утвердження права осіб з особливими потребами на повноцінну їх участь у громадському житті країни, забезпечення умов для реалізації цього права в складних умовах сьогодення є нагальною необхідністю і запорукою розвитку українського суспільства.

Забезпечення сприятливого соціально-культурного середовища з відповідними організаційними, соціальними і культурними умовами, які б уможлилювали всебічний особистісний розвиток дітей з особливими потребами та їх повноцінне залучення у систему суспільних відносин є одним із пріоритетних завдань нашої держави.

Україна прагне до інтеграції в європейську спільноту, а цей процес потребує серйозних зусиль і певних заходів, спрямованих на розбудову толерантного громадянського суспільства, яке активно функціонує у сфері надання допомоги людям з особливими потребами.

Нині в Україні створюються передумови для інтеграції дітей з особливими потребами в активне життя суспільства, проводиться цілеспрямоване впровадження програм інклюзії для таких дітей, а Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року передбачає підвищення чутливості до потреб специфічних суспільних груп та посилення надання різної допомоги у сфері охорони психічного здоров'я, зокрема, що стосується дітей з особливими потребами.

У контексті реформування української освітньої та позашкільної системи важливим питанням залишається розвиток дітей з особливими потребами, подолання їх соціальної ізоляції та створення сприятливих умов для їх повноцінної інтеграції в соціум.

Питання специфіки діяльності театрального колективу, в тому числі для дітей з особливими потребами, знаходиться в колі інтересів

науковців Т. Борисової, А. Колупаєвої, О. Керик, Л. Лимаренко, І. Матяш, К. Зелінської та інших.

Організація творчої діяльності та дозвілля є вагомим ресурсом підвищення рівня соціальної активності дитини з особливими потребами, що сприяє соціалізації особистості дитини і розкриттю її потенціалу. Одним із важливих засобів корекційного впливу у розвитку і вихованні дітей з особливими потребами є їх залучення до різноманітних творчих колективів, у тому числі, інклюзивних театрів.

Вищезазначене зумовило вибір теми дослідження: **«Специфіка театрального колективу для дітей з особливими потребами: соціокультурний аспект».**

Мета дослідження – дослідити специфіку діяльності театрального колективу дітей з особливими потребами.

Завдання дослідження:

- здійснити аналіз джерельної бази дослідження;
- охарактеризувати дитячий театральний колектив як соціокультурний феномен;
- розглянути специфіку діяльності творчого колективу дітей з особливими потребами;
- проаналізувати діяльність дитячих інклюзивних театрів Херсонщини в реаліях сьогодення.

Об'єктом кваліфікаційної роботи є дитячий творчий колектив.

Предмет дослідження – дитячий театральний колектив для дітей з особливими потребами.

Методи дослідження. У ході нашого дослідження були використані методи аналізу відкритих наукових джерел та класифікації на основі вже виконаних наукових досліджень, інтернет-ресурсів.

Наукова новизна одержаних результатів – характеристика діяльності дитячих інклюзивних театрів Херсонщини.

Практичне значення одержаних результатів – можливість наукового використання результатів дослідження під час фахової підготовки майбутніх культурологів.

Апробація результатів дослідження. Результати кваліфікаційної роботи були заслухані на засіданні кафедри культурології ХДУ, викладені у науковій статті й оприлюднені в альманасі «Магістерські студії» (Випуск XXIII).

Структура дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, чотирьох підрозділів висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Аналіз джерельної бази та категоріального апарату

В останнє десятиліття, у зв'язку зі зростанням економічного, політичного і соціокультурного розвитку нашої країни, відбулися значні зміни й у державній політиці відносно людей, які, за певними критеріями, відрізняються від інших – людей з особливими потребами. Метою такої політики стає забезпечення повноцінного та гідного життя осіб з особливостями психофізичного розвитку, їхньої підготовки до активної участі у житті суспільства, включення в різного роду соціальні відносини.

З'явилися нові прогресивні форми відносин – інтеграція та інклюзія.

Інклюзія – це процес збільшення ступеня участі всіх громадян в процесах, що відбуваються в соціумі, і насамперед, тих осіб, що мають труднощі у фізичному розвитку [40].

Також інклюзія – це політика і процес, який дає змогу всім дітям, незалежно від їх статусу, брати участь у доступних їм програмах.

«24 вересня 2008 року Україною було підписано Конвенцію про права осіб з інвалідністю і Факультативний протокол до неї. А вже через рік, 16 грудня 2009 року Верховною Радою України ці два акти було ратифіковано і 6 березня 2010 року Конвенція набрала чинності». З цього часу імплементація Конвенції стала одним із пріоритетних завдань діяльності вітчизняного Уряду [38].

Конвенція про права осіб з інвалідністю – це міжнародний договір ООН про права людини, головна мета якого захищати права та гідність людей з обмеженими можливостями.

Важливо наголосити, що відповідно до статті 30 вищезазначеної Конвенції до складових інклюзії відносяться: доступність освіти, комфортність пересування, «включеність» у суспільство дітей з інвалідністю та особливими освітніми потребами, залучення осіб із інвалідністю до культурних і мистецьких подій тощо [36].

I. Малишевська наголошує, що «...інтеграція як форма соціального буття передбачає здійснення необмеженої участі людини з особливими потребами в усіх соціальних процесах і на всіх рівнях освіти, на роботі й під час відпочинку, у реалізації різних ролей і функцій» [27].

Звернемо увагу, що відповідно до Закону України «Про позашкільну освіту» «інклюзивне освітнє середовище – сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання, розвитку та соціалізації здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей; особа з особливими освітніми потребами – особа, яка потребує додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі з метою забезпечення її права на позашкільну освіту» [10].

I. Малишевська виділяє такі типи інтеграції дитини з особливими потребами в соціум «за ступенем взаємодії:

- фізична інтеграція, коли діти одночасно знаходяться разом в одному приміщенні;

- функціональна інтеграція, яка передбачає наявність предметно-просторового об'єднання, що супроводжується організацією предметної взаємодії;

- соціальна інтеграція, що передбачає міжособистісні контакти між здоровими дітьми та дітьми з особливими потребами» [27].

Термін «діти з особливими потребами» містить у собі традиційне для вітчизняної науки розуміння дитини, яка має певні порушення розвитку.

О. Сорока звертає увагу, що «термін «діти з особливими потребами» відповідає міжнародному терміну «children with special needs». Його використовують для позначення дітей з порушеннями психофізичного розвитку, в тому числі дітей з інвалідністю» [42, с. 165].

Дослідниця В. Бондар, залежно від типу порушень, виокремлює такі категорії дітей:

- діти з порушеннями слуху;
- діти з порушеннями зору;
- діти з порушеннями інтелекту;
- діти з мовленнєвими порушеннями;
- діти з порушеннями опорно-рухового апарату;
- діти з складною структурою порушень;
- діти з емоційно-вольовими порушеннями;
- діти з розладами аутистичного спектру [1].

О. Крижанівська у своїй науковій розвідці наголошує, що «...поняття «діти з особливими потребами» має в цілому узагальнений характер і конкретизує всіх дітей, чиї потреби виходять за межі загальноприйнятих норм. Це стосується дітей з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема дітей з інвалідністю, дітей із соціально вразливих груп, але перш за все – дітей. Дане поняття покликане витіснити з широкого вжитку терміни «аномальні діти», «діти з порушеннями розвитку», «діти з відхиленнями», які конкретизують їх як інвалідів, ідіотів та даунів, що вказує на ненормальність та неповноцінність людини» [23, с. 89].

Л. Рень окреслює виклики, з якими можуть стикатися фахівці у роботі з дітьми з особливими потребами:

- не зважаючи на існуючі методики роботи з такими дітьми, доволі часто фахівцям і спеціалістам доводиться діяти інтуїтивно через відсутність практичних навичок у цій сфері;

- потреба постійної взаємодії фахівців з батьками, досягнення певного порозуміння;

- усвідомлення необхідності кропіткої роботи з дитиною з особливими потребами і можливі труднощі на перших етапах взаємодії [39, с. 138].

О. Буковська наголошує на необхідності формування у дітей з особливими потребами певних цінностей, а саме:

- взаємоповаги, тобто сприйняття іншої людини як найважливішої цінності;

- толерантності або терпимого ставлення до інших людей, незалежно від їх національності, культури, соціального статусу тощо;

- усвідомлення себе невід’ємною і важливою частиною суспільства;

- надання можливостей для розвитку навичок і талантів кожної людини;

- взаємодопомоги, як запоруки міцних стосунків і довіри між людьми;

- можливості допомагати собі та оточуючим людям у своїй спільноті [3, с. 52].

Л. Вінжега у своїй науковій статті зауважує, що «...сучасні дослідники (Д. Деплер, О. Динкова, Т. Сак, О. Таранченко, О. Чеботарьова та ін.) розглядають розвивальне середовище як систему, насамперед, матеріальних об’єктів діяльності, що функціонально моделює зміст духовного, інтелектуального й фізичного розвитку дитини» [6, с. 29]. Отже, на думку науковиці, відповідно до завдань навчання і виховання дітей з особливими потребами сучасне суспільство повинно працювати над створенням адаптивного предметно-розвивального середовища, яке, в свою чергу, має враховувати такі принципи як: активність, комфортність, безпечність, урахування

закономірностей розвитку кожної дитини, раціональність, позитивно-емоційне та посильне навчальне навантаження.

У вирішенні таких задач бере участь і позашкільна освіта, яка завдяки власним специфічним характеристикам, є ефективним інститутом соціалізації дітей та молоді, зокрема дітей, що мають психофізичні порушення [26, с. 133].

Науковиця О. Литовченко наголошує, що згідно із Законом України «Про позашкільну освіту» «... серед напрямів позашкільної освіти визначено соціально-реабілітаційний напрям, який забезпечує соціальне становлення та розвиток інтересів, здібностей, потреб у самореалізації учнів, підготовку їх до активної професійної та громадської діяльності, організацію їхнього змістовного дозвілля та відпочинку» [26, с. 133]. У такому контексті можливо говорити про залучення до цього процесу і дітей з особливими потребами.

Такі діти потребують особливих підходів та залучення різних інструментів до процесу їх соціалізації та адаптації в сучасному суспільстві. Одним із таких доступних шляхів є організація дозвілля дітей з особливими потребами, а саме через театральну діяльність.

«Незважаючи на відмінності типу порушень і ступені їхнього вираження, характерними для дітей з особливими потребами є проблема соціальної дезінтеграції та труднощі у формуванні необхідних життєвих навичок» [20, с. 50]. А засоби мистецтва є унікальним джерелом соціалізації дитини з особливими потребами, оскільки проживаючи, наприклад, на сцені, разом із казковими героями різні життєві ситуації, така дитина переносить в своє реальне життя пережиті емоції, власні набуті навички, нові для неї форми спілкування [20, с. 50].

Як зазначає науковиця Л. Лимаренко «...процес дозвіллевої діяльності дитини – унікальна можливість активізувати генетично закладені в ній потреби щодо творчої діяльності. Співпереживаючи і наслідуючи поведінку інших людей в значущих, емоційно насичених

ситуаціях, дитина відкриває для себе гаму нових почуттів, збагачується певним ставленням до навколишнього світу, починає переживати радість пізнання краси природи, праці, творів мистецтва, людських стосунків, оволодіває мовою емоцій» [24, с. 271].

К. Дабіжа у своїй науковій розвідці звертає увагу, що важливим аспектом корекційно-розвивальної роботи з дітьми з особливими потребами є застосування різних арт-терапевтичних технік, які сприяють гармонізації психологічного і емоційного стану людини.

Як зарубіжні, так і вітчизняні фахівці відзначають ряд переваг арт-терапії у роботі з особливими дітьми, а саме:

- створення позитивної емоційної атмосфери;
- звернення до ситуації чи проблеми, яку важко обговорити вербально;
- відпрацювання подавлених емоцій, думок, почуттів;
- розвиток у дитини відчуття внутрішнього контролю ситуації;
- сприяння творчому самовираженню, розвитку пізнавальних процесів, набуття естетичного досвіду;
- збільшення адаптивних можливостей дитини до повсякденного життя, зменшення проявів втоми, проявів негативних емоційних станів [8].

Однією з технік арт-терапії є ігротерапія, яка здатна коригувати поведінкові та емоційні розлади, розвиває у дітей з особливими потребами навички комунікації, знімає м'язову та емоційну напругу, розвиває координацію рухів та дрібну моторику.

Гра є провідним видом діяльності у дитячому віці і в умовних обставинах, які імітують реальність, саме гра дозволяє пережити дитині ситуацію успіху, повірити у власні сили, розкрити свої творчі здібності.

У роботі з дітьми з особливими потребами найчастіше використовують сюжетні ігри, ігри-драматизації, ляльковий театр, конкурси, розвивальні ігри тощо.

Г. Гончаровська характеризує терапевтичну функцію гри, яка забезпечує дитині можливість емоційного та рухового самовираження, відреагування негативних емоцій, страхів, які пов'язані із статусом дитини з особливими потребами чи її життєвою ситуацією. Таким чином вона може вирішувати свої внутрішні конфлікти і виробити адекватні форми психічного реагування.

Навчальна функція гри дає можливість розширення кола спілкування і соціалізації дитини з особливими потребами, опанування певними знаннями і навичками. Гра знімає напруження, страх, тривогу, підвищує рівень самооцінки, допомагає налагодити стосунки з близьким оточенням, батьками, яких також важливо залучати до ігрової діяльності дітей [7, с. 15].

Вагомим ресурсом оптимізації соціальної активності дітей з особливими потребами, є їх залучення до колективної творчої діяльності. «Ця діяльність допомагає дитині з особливими потребами встановлювати соціальні зв'язки, виявляти і розвивати творчі здібності, задовольняти естетичні інтереси, самостверджуватися у складній життєвій ситуації. ... Підтримувати оптимальний ступінь участі в соціальних взаємодіях, необхідний рівень культурної компетентності та задоволення культурно-дозвіллевих потреб, що покликане створити умови для позитивних змін у способі життя за рахунок розширення рамок їх незалежності» [43, с. 194].

Отже, проаналізувавши джерельну базу дослідження, у другому підрозділі ми охарактеризуємо дитячий театральний колектив як соціокультурний феномен.

1.2. Дитячий театральний колектив як соціокультурний феномен

У своєму науковому доробку професорка Л. Лимаренко наголошує: «Театр може виявити й підкреслити індивідуальність, неповторність, єдність людської особистості незалежно від того, де ця особистість знаходиться – на сцені чи у залі. Театр дозволяє опанувати світ, поєднуючи в єдине ціле майбутнє, колишнє й теперішнє, чим саме і зумовлює постійне набуття естетичного досвіду людини» [25, с. 140].

«Місія театру, де грають діти, надзвичайно багатогранна. Крім творчої складової, це ще й унікальна комунікативна система, і середовище формування колективу, де діти вчаться спілкуванню та співтворчості, і місце, де вирішуються складні завдання морального виховання» [22, с. 80].

Особливістю дитячого театрального колективу є періодична зміна юних акторів, в процесі їх дорослішання. Керівник колективу має з самого початку створити атмосферу творчості, поваги, щирості і взаємопідтримки, особливо до нових учасників, сформувати у дітей відчуття команди. Засвоєння правил і норм поведінки, основ професійної етики, навичок самостійної роботи, відповідальності – усе це основа функціонування колективу [22].

Організуюючи діяльність дитячого театрального колективу, потрібно враховувати особливості роботи з його учасниками. Слід завжди пам'ятати, що провідні форми психологічної діяльності дітей – це гра та спілкування. Тому розв'язання кожного творчого завдання має передбачати конкретний результат і відповідне його сприйняття як юними акторами, так і глядачами. Театральні заняття мають бути побудовані так, щоб постійно відбувалася зміна діяльності, темпоритму роботи, її інтенсивності. Водночас потрібно цілісно включати дитину у сценічну дію, коли тіло, розум і почуття взаємодіють органічно. Важливо, щоб творчі завдання були однаково актуальні й важливі для всіх учасників творчого процесу, як для дітей, так і для режисера

дитячого колективу, який вмiє зафіксувати навіть мінімальні дитячі успіхи, а невдачі і помилки обговорити в робочому порядку, інколи навіть в ігровій формі [22].

Керівники дитячих театральних колективів дбайливо, толерантно й уважно заохочують учнів до творчої діяльності, створюють рівні умови для прояву артистичних здібностей кожної дитини, опосередковано використовують традиційні режисерські прийоми. Однією з особливостей роботи режисера дитячого театру є підтримка загальної атмосфери творчого процесу, яка неодмінно приносить задоволення учасникам, тому для досягнення цієї мети слід звернути увагу на закони дитячої гри, які не допускають руйнування тонкої межі між дитячою фантазією та її реалістичним світоглядом. Тому важливо встановити єдині правила ігрової поведінки для всіх членів творчої команди і допомогти їм усвідомити свою особливість і єдине об'єднуючий початок для всіх [22].

На нашу думку, слухним є зазначення Ю. Пономаренко, що «...на сучасному етапі театралізовані дитячі вистави посідають чільне місце у сценічній діяльності дітей, адже вони мають широкий спектр творчих можливостей. Перебуваючи у ролі глядача, або беручи в них участь, діти таким чином знайомляться з навколишнім світом у всьому його різноманітті крізь образи, символи, метафори, порівняння, фарби, звуки, а вміло поставлені питання змушують їх думати, аналізувати, робити висновки і узагальнення. З такою діяльністю тісно пов'язана виразність реплік персонажів; непомітно активізується словник дитини, удосконалюється звукова культура її мови, інтонаційний лад. Виконувана роль, вимовлені репліки ставлять юного артиста перед необхідністю ясно, чітко, зрозуміло висловлюватися. У нього поліпшується мова, її граматичний лад» [34, с. 190].

З наукової позиції М. Мельник, для дітей сценічне мистецтво завжди цікаве тим, що «...особливістю такого дійства є абсолютна

образність, чітка графіка мізансцен, динамічність, швидкість зміни подій, мінливість ритму, музичність, використання всіх видів монтажу, побутова фантастика та співучасть глядачів. За допомогою виразних засобів режисер повинен вирішити низку завдань: створення і характеристика образу, місця, часу, середовища, атмосфери та самої дії; зміна часу та місця дії; створення та збільшення сценічних і поза сценічних подій; посилення емоційного звучання дії; матеріалізація думок та почуттів персонажів; акцентування ідей, подій, окремих моментів дії; темпоритм та композиційне рішення» [29].

Погоджуємося з Л. Лимаренко, що мистецтво театру з огляду на свою синтетичну природу є колективною творчістю. Керівник театру є режисером, який допомагає у виборі сценічної форми, визначенні ідейно-художньої спрямованості та сценічної інтерпретації, розподілі ролей, підготовці костюмів і декорацій; він організовує сценічну дію, сприяє розвитку самостійності й творчості учасників колективу, оцінює їх успіхи та невдачі. А актор безпосередньо виражає сценічну дію, причому до роботи залучаються всі учасники колективу, актори, таким чином напрацьовується зміна рольових функцій [25, с. 152].

Т. Борисова наголошує, що «...у дітей ще немає життєвого досвіду дорослих, який дозволяє критично сприймати те, що пропонує п'єса. Тому постановка та розв'язання будь-якої проблеми у дитячому театрі сприймається юними глядачами активніше та гостріше, ніж дорослими» [2, с. 15]. Також варто пам'ятати, що вистава для дітей має пропонувати живі образи, показувати реальний життєвий процес, повчати і виховувати дітей опосередковано, а не прямолінійно.

Керівникові дитячого театрального колективу можна і потрібно звертатися до сценічного матеріалу, в якому піднімаються серйозні проблеми, відбувається ретельний психологічний розбір образів. Такі постановки викликають у юних акторів глибокі емоції, притаманні справжній природі мистецтва [2].

«Автору сценарію дитячої театральної п'єси слід із надзвичайною ретельністю ставитись до розробки цікавої для дітей драматургічної лінії постановки, яка б дозволяла повсякчас утримувати увагу глядачів, забезпечувала б високу емоційно-енергетичну атмосферу сприйняття драматургічного матеріалу впродовж всієї вистави. Варто також пам'ятати, що для досягнення художньої довершеності вистави, з метою наближення дитячої вистави до кращих зразків «дорослої» театральної сцени потрібно чітко дотримуватись традиційних канонів щодо розробки композиційної структури спектаклю» [2, с. 16].

Неодноразово Т. Борисова звертає нашу увагу на те, що у процесі роботи над образами вистави, розробки їх психологічних характеристик керівник дитячого колективу має прагнути показати дітям зі сцени справжнє життя в усіх його проявах, і таким чином стимулювати їх замислитися над проблематикою постановки, сенсом життя, взагалі життям в усіх його позитивних і негативних проявах [2, с. 16].

На думку М. Юдіна, саме театральна діяльність надає можливості для всебічного розвитку компетентної творчої особистості. А основною формою роботи будь-якого театру є, безперечно, репетиція як основна форма діяльності з підготовки вистави.

Репетиційний процес носить творчий характер і включає в себе: «...розроблення задуму і постановочного плану; розкриття внутрішнього життя дійових осіб і створення характерів-образів; роботи режисера з акторами за столом; пошуків планування (просторового рішення); мізансценування; сценографії (художньої форми вистави-образу); музики, хореографії, костюмів, гриму, тобто з організації всієї творчої і технічної діяльності колективу над створенням вистави» [44].

Ефективність проведення репетицій у дитячому театрі залежить від чіткого визначення мети кожного типу репетицій, конкретних завдань та їх творчого вирішення.

У практичній діяльності дитячого театального колективу використовуються такі типи репетицій:

- «застольні»;
- у «вигородках»;
- репетиції на сцені
- прогонні;
- монтувальні;
- генеральні.

Ми не будемо детально характеризувати кожен тип репетиції, лише зацентруємо увагу на деяких особливостях репетиційного процесу саме в дитячому колективі.

М. Юдін зазначає, що «...однією із найбільших проблем у дитячому театрі є довге затримання на «застольному» періоді».

На думку науковця, уникнути цього явища можна дотримуючись певних умов:

- якщо виконавці швидше зрозуміють увесь об'єм роботи над роллю;
- якщо учасники творчого колективу одразу ознайомляться з комплексом технічних прийомів;
- якщо репетиції матимуть творчий підхід.

М. Юдін звертає нашу увагу на особливості проведення репетицій у «вигородках» «Важливими моментами, на яких необхідно акцентувати увагу учасників дитячого театру, є: установлення безперервної лінії взаємодії з партнером; перспективи ролі як руху від вихідної точки до кінцевої мети (надзавдання)» [44, с. 216].

На сценічних прогонних репетиціях завершується основна робота з кожною дитиною у створенні цілісного образу. Це і творчий пошук сценічної виразності у своїх діях, жестах, мові; перевірка ролі за наскрізною дією; перевірка дії з декораціями, музикою, костюмами, гримом; формування органічного самопочуття на сцені.

Під час сценічних монтувальних репетицій у дитячому творчому колективі краще не визначати, а обирати, за бажанням дітей, відповідальних і розподіляти різні ділянки роботи на сцені та за її лаштунками.

Науковець зауважує на різницю між монтувальними репетиціями, які проводяться у професійному та у дитячому театрах. У перших – монтувальні репетиції проводяться без акторів, тому що в театрі є відповідні робітники для виконання цієї роботи, а в дитячому театрі обов'язки розподіляються між членами колективу і на монтувальних репетиціях працюють всі його учасники, де кожен відповідає за свою ділянку роботи.

Ще однією особливістю репетиційного процесу є те, що, зазвичай, у професійних театрах проводиться дві генеральні репетиції, а у дитячих – не менше двох-трьох, в залежності від визначених режисером недоліків на попередній генеральній репетиції, від того, наскільки точно втілені режисерський задум вистави, надзавдання і наскрізна дія.

Репетиція у дитячому театральному колективі – «...це складний та різноманітний шлях роботи над сценічним втіленням драматичного твору, що стає можливим тільки за умови створення невимушеної атмосфери довіри та спілкування» [44, с. 217].

Дитячий театральний колектив є невеликою групою, але зі своїм морально-емоційним кліматом. У цьому плані дуже важливу роль відіграє уміння співпрацювати в колективі, взаємна повага, довіра, відкритість, традиції успішного вирішення завдань, здатність до творчості, можливості особистісного розвитку для кожної дитини. Тільки за таких умов можлива поява найвищого рівня соціально-психологічного розвитку групи – її згуртованість [25, с. 175].

Професорка Л. Лимаренко у своїй монографії «Студентський театр у системі професійної підготовки майбутніх педагогів» визначила такі особливості театрального колективу як:

- дійова природа акторської гри;
- комунікативність;
- імпровізаційність;
- індивідуальна неповторність учасників колективу;
- взаємодія з глядачем;
- уміння перевтілитися в образ;
- відчуття часу і простору;
- одномоментність або здатність проживати момент;
- творчість;
- синтетичність (урахування усього розмаїття особистісних виявів учасників колективу);
- колективність;
- результативність [25, с. 171-187].

Зазначимо, що найважливішим етапом діяльності театального колективу є реалізація естетичного досвіду в певних формах. Перш за все, це можуть бути такі прості форми як: сценічні етюди, драматичні й естрадні монологи, мініатюри, інсценізації, творчі конкурси та ігрові заняття тощо.

Є і більш складні естетичні форми театально-концертних дійств: театралізовані обряди та ритуали, масові свята й видовища, а також найскладніша естетична модифікація театру – цілісна вистава, створення якої вимагає від усіх учасників творчого колективу естетичної організації умов, естетики творення просторового й предметного середовища, створення конкретно-чуттєвих образів [25, с. 267].

У своїй науковій розвідці Л. Лимаренко визначила етапи послідовності діяльності студентського театру, які можемо модифікувати і на дитячий театральний колектив.

«Перший етап – розвиток інтересу й естетичної потреби до спілкування з мистецтвом театру, метою якого є: розвиток і формування

інтересу, бажання, навіть «залюбленості», позитивного ставлення до художньо-творчої діяльності» [25, с. 292].

Другий етап – творчо-діяльнісний, спрямований на розвиток емоційно-чуттєвої сфери, художнього сприйняття, естетичного досвіду, створення внутрішньої й зовнішньої характерності сценічно-художнього образу; розвиток та формування акторських, режисерських, драматургійних умінь.

Третій етап – рефлексивно-результативний, метою якого є творча реалізація та втілення власного «Я» кожного учасника колективу й колективного «МИ»; застосування й синтез набутих знань, умінь, навичок у художньо-творчій діяльності театру; осмислення, переживання, оцінка власної й професійної життєдіяльності, самокорекція. Цей етап передбачає показ вистави – творчого результату досягнення певної майстерності [25, с. 293].

Отже, «...театр може бути й заняттям, і грою, і засобом занурення в іншу епоху та відкриттям невідомих граней сучасності. Він допомагає засвоювати через практику діалогу моральні істини, навчає бути самим собою й «іншим», перевтілюватися в героїв та «проживати» багато життів, духовних колізій, драматичних ситуацій характеру» [25, с. 154].

У другому розділі кваліфікаційної роботи ми охарактеризуємо специфіку діяльності творчого колективу дітей з особливими потребами і проаналізуємо дитячі інклюзивні театри Херсонщини, які діють в умовах сьогодення.

РОЗДІЛ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ ТЕАТРАЛЬНОГО КОЛЕКТИВУ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ: КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

2.1. Специфіка діяльності творчого колективу дітей з особливими потребами

Діяльність творчих колективів дітей з особливими потребами спрямована на те, щоб допомогти таким дітям стати самостійними і повноправними членами суспільства. Пошук нових шляхів для розбудови інклюзивного мистецького простору, інтеграція інклюзивної складової у культурну площину країни, розширення доступу для дітей з особливими потребами до занять мистецтвом задля реалізації їх соціальних і культурних прав – основні завдання діяльності таких колективів.

Участь дітей з особливими потребами у творчому колективі, а саме, театральному, вимагає від його керівника чіткого розподілу ролей між учасниками, з урахуванням специфіки психофізичного розвитку кожної дитини і можливості її самореалізації через мистецтво. Це можливо завдяки особливій формі залучення дітей до театральної діяльності на таких рівнях:

– особистісно-адаптаційний. На цьому рівні у дитини формується емпатійне спостереження за народженням образу, проявляється потяг до виявлення власних почуттів і дій. Усе це відбувається завдяки залученню дитини до різних процесів створення вистави, на різних рівнях, активно як актор чи пасивно як глядач;

– соціально адаптаційний рівень. Це етап залучення дитини до особливого творчого простору, процесу створення мистецького продукту через її участь у різних напрямках мистецької діяльності: драматичному, вокальному, хореографічному, музичному,

образотворчому або літературному. Таким чином, у результаті творчої самореалізації, у дитини відбуваються особистісні зміни у сфері набуття позитивного життєвого досвіду;

– рівень повної інклюзії. Дитина стає активним учасником вистави, її співтворцем, прагне поступово випробувати себе в різних формах, стилях і жанрах театрального мистецтва. Важлива задіяність дитини в усіх творчих процесах, від розробки сценарію і виготовлення костюмів чи декорацій до технічного забезпечення постановки.

К. Зелінська виділяє такі важливі аспекти у творчій роботі з дітьми з особливими потребами. По-перше, це «... розвиток інтересу у дітей до творчої діяльності і створення атмосфери взаємної зацікавленості у творчих досягненнях кожного члена дитячого колективу; забезпечення правильної організації розвитку активності дітей, їх театральних здібностей, формування у них мотивації для подолання фізичної та психічної недосконалості, орієнтація дітей на вироблення навичок самовиховання. По-друге, регулярне створення «ситуації успіху». Оскільки радість і відчуття задоволення від досягнутих результатів є дуже важливими для дітей з особливими потребами, а даються вони їм набагато більшими зусиллями і підтримати їх може лише відчуття радості і задоволення. По-третє, індивідуальний підхід до кожної дитини з особливими потребами, який є найважливішим аспектом в організації театральної діяльності з такими дітьми» [11, с. 50].

О. Керик наголошує на тому, що, організовуючи діяльність творчого колективу дітей з особливими потребами, потрібно враховувати і наступні аспекти. Керівник колективу має оцінювати можливості дитини, враховувати особливості її фізичного розвитку, мовлення, характер протікання пізнавальних процесів.

Дітям з особливими потребами варто часто нагадувати правила поведінки або умови гри, тому керівнику доцільно мати певні підказки-

символи або звукові сигнали, які можуть привертати увагу дітей і служать своєрідним знаком до дії.

Слід пам'ятати, що такі діти набагато повільніше засвоюють ігрові прийоми, часто по своєму трактують творче завдання, тому одним із механізмів адаптації є залучення до творчого процесу здорових дітей, поведінку яких можуть наслідувати особливі діти.

Постійне розширення освоєного простору, зміна діапазонів руху і положення тіла також є важливою умовою розвитку і адаптації дітей з особливими потребами. Цьому сприяє також і вироблення досвіду адекватної поведінки на розширення досвіду відчуттів дітей.

Для дітей з особливими потребами дуже важливим є зворотній зв'язок з керівником колективу, оскільки він забезпечує емоційне підкріплення і вказує на позитивну комунікацію з дитиною [20, с. 50].

І. Матяш зазначає, що основною особливістю арт-терапевтичної драматичної діяльності є створення безпечного простору для самовираження дитини з особливими потребами, заохочення її до участі в творчому процесі, важливою характеристикою якого є присутність естетичної складової.

Дитина приймається у будь-якому психоемоційному стані і важливо трансформувати її негативні поведінкові стереотипи в позитивні або нові. На театралізованих заняттях учні оволодівають драматичною технікою, розвивають образне уявлення, візуалізують події, навчаються емоційному вираженню та виконують вправи, які сприяють розвитку дикції, ритмічності та виразності рухів [28, с. 154].

А участь у різноманітних конкурсах, фестивалях, концертах дає дитині з особливостями психофізичного розвитку можливість набути нового соціального досвіду, впевненості в своїх силах, перевірити себе в нових умовах, розширити коло спілкування.

Г. Гончаровська наголошує, що у роботі з дітьми з особливими потребами визначальними є принцип гуманізації та системності, які

забезпечують орієнтацію на особистість кожної дитини та ціннісне ставлення до усіх сфер її життя [7, с. 15].

Розглянемо практичний досвід організації діяльності деяких вітчизняних творчих колективів дітей з особливими потребами.

Так, з 2020 року в м. Харків діє інклюзивна театральна студія підліткового хабу «Халабуда» (керівник Н.Шевченко), в якій займаються театральною творчістю 23 підлітки, від 12 до 20 років. Більшість із них мають різні форми інвалідності (розлади аутистичного спектру, синдром Дауна, ДЦП). На початку 2022 року в інклюзивному театрі діяло 2 групи, старша і молодша [33].

Ініціатором таких занять стала корекційний педагог Н. Федак. Вона написала казку «Кольорове кошеля», що стала першим твором, який юні актори представили глядачу на великій сцені. У вересні 2021 року інклюзивний театр взяв участь у щорічному фестивалі «ІнклюзіОН-Пазл» (м. Харків).

Над хореографією та сценічним рухом підліткам допомагає працювати перформерка і лікарняна клоунеса І. Авдєєва, а також музикотерапевтки О. Лебединська та О. Аванесян.

Друга постановка інклюзивної театральної студії була розрахована на глядацьку аудиторію підліткового віку і створювалась шляхом проведення творчих лабораторій, музичних та хореографічних експериментів. Саме для цієї постановки театр придбав електронне піаніно, оскільки заняття з акторами потребували такого музичного інструменту. Завдяки йому, педагоги змогли на репетиціях підлаштуватись під акторів, здійснюючи музичний супровід – під їх особливості сприйняття ритму та висоти звуку, швидкості руху, темпоритму. Частина акторів поступово навчилися грати на інструменті й були включені в нову постановку вже в якості музикантів.

Особливістю занять у цьому інклюзивному театрі є використання орф-підходу та орф-інструментів.

Орф-підхід – це розвиваючий підхід у музичній освіті, характерними рисами якого є комбінування таких складових як музика, рух, мова, часто у форму театрального дійства.

Одним із принципів, який використовує орф-підхід є принцип використання орф-інструментів, характерною рисою якого є легкість у використанні. Орф-інструменти надають широкі можливості для імпровізації та композиції, вони не потребують довготривалого та складного навчання, і це дуже імпонує в роботі з дітьми з особливими потребами [35].

Режисер-постановник інклюзивного театру І. Авдєєва зазначає, що добирає індивідуальний підхід до кожної дитини, бо якась дитина не сприймає гучних звуків, а хтось не любить дотиків. Усі нюанси, які виникають у роботі з підлітками враховуються при проведенні занять, акторські тренінги модифікуються під потреби дітей, але творчий процес спрямований на результат, який дуже важливий для цих особливих дітей.

Важливо зазначити, що у діяльності інклюзивного театру задіяні й підлітки без діагнозів, які паралельно займаються в плейбек-театрі при хабі «Халабуда», але вони також беруть участь у постановках інклюзивного театру в якості супроводу дітей з особливими потребами.

Завдяки заняттям в хабі «Халабуда», в плейбек-театрі, інклюзивному театрі, підлітки та молодь з інвалідністю не лише розвиваються, вони мають можливість суттєво розширити своє коло спілкування, покращити комунікативні навички, реалізувати таланти на сцені, відчутти себе важливою частиною суспільства.

З 2018 року в м. Дніпро діє єдиний в області інклюзивний театр «Незабудки», який очолює режисерка-постановниця Л. Журавель. Театр відвідують близько 25 дітей та дорослих, які поділені на молодшу і старшу групи, а найстаршому учаснику театру 35 років. В основному актори мають синдром Дауна, розлади аутистичного спектру, ДЦП [37].

За п'ять років діяльності інклюзивного театру актори підготували п'ять вистав, кожна з яких для дітей була складнішою за попередню.

Як зазначає Л. Журавель, перша постановка був за мотивами твору «Бременські музиканти». На цій історії актори вчилися головному: що таке куліси та авансцена, як правильно виходити на сцену та як поводити себе з глядачами, як реагувати, тримати увагу тощо. У цій виставі у персонажів було мінімум слів, вони більше рухалися і танцювали.

Наступна постановка колективу називалася «Політ» за повість Річарда Баха «Чайка на ім'я Джонатан Лівінгстон». У ній учасники мали багато тексту, але найголовніше – вони відтворювали осмислену гру на сцені, дуже добре розуміли, про що йде мова. Л. Журавель наголошує, що маркерами в цьому спектаклі вона взяла такі концепти: «Я можу», «У мене вийде», «Я з кожним разом йду вперед». «Важлива ця віра в себе, відсутність страху, що вони не такі, як усі, та впевненість в тому, що потрібні зі своєю місією» [37].

Для третьої вистави театру режисер-постановник Л. Журавель стала автором сценарію. Вона створила казку про хлопчика, який народився із дуже маленькими ступнями у королівстві, де у всіх інших його жителів ступні були великі. Цю історію режисерка назвала «Бути собою».

У січні 2021 року театр працював над постановкою «Ніч перед Різдом» за М. Гоголем. У цій виставі актори вперше почали працювати зі сценарієм, кожен мав примірник із своїми словами. Раніше потрібні репліки вони вивчали на слух від режисерки.

Навесні 2023 року інклюзивний театр «Незабудки» готував великий проєкт «Скарб» за участі як особливих дітей, так і дітей з нормотиповим розвитком. Мета цього проєкту – показати, що традиції та обряди українського народу – це справжній скарб. Влітку театр планував повезти цей проєкт до країн Європи, щоб розповісти про нашу

культуру та обмінятися досвідом спілкування з іншими подібними організаціями.

Л. Журавель, маючи психологічну освіту, шукала підхід до кожного учасника і розуміла, що її 10-річний досвід роботи з іншими, здоровими дітьми для «Незабудок» не зовсім підходить. На початку діяльності театру, займалися лише один раз на тиждень, кожне заняття тривало годину і складалося з розминки, обов'язкових співів, танців та театралізацій.

Нині, діти у театрі займаються два рази на тиждень, по півтори години, акторською майстерністю та один раз – сценічною пластикою. Учасники театру, за допомогою різних тренінгових вправ, працюють над диханням, мовою, акторською майстерністю; займаються вокалом.

Інклюзивний театр «Незабудки» є лауреатом фестивалів в Одесі, Дніпрі, Харкові, Києві. Першим був виступ на Міжнародному фестивалі театрального мистецтва «ArtTalentFest-2018», який пройшов у м. Київ у жовтні 2018 року. У листопаді того ж року актори взяли участь у фестивалі «Смарагдове місто» (м. Дніпро), де посіли 1 місце в номінації «Театральний жанр».

З вересня 2019 року у м. Вінниця існує інклюзивна театральна студія для дітей та підлітків із проблемами аутизму, синдромом Дауна та ДЦП «Особливий Театр». На сьогодні, в цій театральній студії займається 15 дітей під керівництвом М. Ревенко. Вона професійний режисер і сценарист, громадський діяч і керівник Вінницького Благодійного фонду Розвитку Людини, художній керівник та режисер у незалежному театрі «Птаха» для дітей без порушень розвитку [32].

Напрямок діяльності «Особливого Театру» – це реабілітація дітей з особливими потребами творчість, а також здійснення психологічного супроводу їх батьків, які також потребують підтримки; всебічний розвиток дітей засобами театрального мистецтва, її дикції, мовлення, за

допомогою різних логопедичних вправ; соціалізація особливих дітей шляхом спільних виступів на сцені з дітьми без порушення розвитку.

На початку діяльності «Особливого Театру», саме музика і виконання разом з дітьми нескладної руханки під неї стало вирішальним фактором у налагодженні спілкування з майбутніми особливими акторами. Але це не просто виконання певних команд під музику, як може здаватися зі сторони. Насправді ці прості рухи і команди примушують мозок особливих дітей посилено працювати, тому що треба не просто швидко виконувати різні вказівки, а потрапляти в такт, не відставати від інших, уважно дивитися і слухати, адже послідовність рухів періодично змінюється.

На груповому занятті, під музику, із заохоченнями діти розкриваються і самовиражаються. Майже у всіх учасників інклюзивного театру є порушення мовлення, часто – досить сильне. А заняття в театральній студії – це додаткові логопедичні вправи, тому що тут особливі актори вчать скоромовки, вірші, роблять артикуляційні вправи, розвивають пам'ять і увагу [45].

Як розповідає керівниця «Особливого театру» М. Ревенко, вона називає дітей «панове артисти», їм це подобається і вони хочуть відповідати цьому визначенню. Але говорить режисерка до дітей короткими реченнями, іноді навіть окремими словами, які просто позначають певну дію: «сісти, встати, іди сюди, танцюй, говори, мовчи». Сторонній людині, яка не посвячена у специфіку цього творчого процесу, ці слова можуть здатися схожими навіть на накази, але це не так. Педагог робить це для того, щоб особлива дитина могла зрозуміти і прийняти в силу свого розвитку особливості творчого процесу.

Інклюзивний театр практикує інтегровані спільні заняття юних акторів з театру-студії «Птаха» і «Особливого театру». Перша їх спільна вистава відбулася у 2019 році і показала, як мистецтво і спільні дії пом'якшують грань між акторами з «Птахи» і особливими дітьми. Це

«... своєрідні уроки людяності і толерантності: діти без порушення розвитку вчаться сприймати дітей з інвалідністю як рівних, діяти з ними в партнерстві. Батьки дітей із театру «Птахи» теж переосмислюють своє ставлення до особливих дітей і «несуть» здобутий досвід спілкування в соціум. Адже саме ставлення до людей з інвалідністю визначає ступінь цивілізованості суспільства» [32].

Театральна студія «Особливий театр» увійшла в десятку фіналістів Всеукраїнського конкурсу «Кращі інклюзивні практики України – 2020», який проходив в м. Скадовськ. У 2021 році вихованці студії стали лауреатами першої премії цього конкурсу.

У 2020 році інклюзивний театр отримав Гран-Прі на Всеукраїнському конкурсі-фестивалі мистецтв «Тобі Україно» за ігровий театральний номер «Потяг із зупинками»; учасниця театру Настя Мирошниченко спробувала себе в новій ролі, а саме – телеведучою на дитячому інтернет-каналі «Ми в ефірі».

У 2021 році, за участь у фестивалі «Пальма першості», з мюзиклом «Creative house» (за мотивами української народної казки «Рукавичка») актори здобули перше місце. У тому ж році, вони взяли участь зі своїм мюзиклом у фестивалі «Вінбукфест» (м. Вінниця), який відбувався у рамках святкування Дня міста.

З 2018 року в м. Вишгород на базі Вишгородського міського будинку культури «Енергетик» діє дитячий інклюзивний театр «Perfeco in Kilaba», під керівництвом У. Данилюк, яка очолює громадську організацію «Театральна спілка для дітей з інвалідністю».

Це перший в Україні інклюзивний театр, який у 2019 році отримав грант від Українського культурного фонду та втілює у життя проект «Вистава» власною театральною постановкою «Колискова для Дракона» на замовлення Міністерства культури та за підтримки ВРДА Відділу культури національностей та релігій за напрямом «Інклюзивне мистецтво» [9].

У театрі займаються діти від 6 років, з різною нозологією. Як зазначає керівниця театру, його мета – створення якісного культурного продукту, із врахуванням усіх особливостей учасників театру; поєднання «відмінностей» та взаємне збагачення досвідом сприйняття один одного, навколишнього простору та «несхожості» дітей з особливими потребами.

У 2018 році театр брав участь у воркшопі «Мистецька інклюзія» у Мистецькому Арсеналі (м. Київ), у IV Міжнародному інклюзивному театральному фестивалі «Арт Плейбек разом» з виставою «Літо в долонях» (м. Київ).

У 2019 році відбулася прем'єра мюзиклу «Крижане серце», створеного разом з дітьми з інших творчих об'єднань БК «Енергетик». У тому ж році, відбувався показ вистави «Спитай мене, хто я», створеної за підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

Дитячий інклюзивний театр «Perfeco in Kilaba» є володарем Гран-прі фестивалю «Талановиті діти України», Гран-прі «Запах життя» Oma Fest, Гран-прі фестивалю Gold Europe Festivals (Чехія).

Цікавим є те, що інклюзивний театр упроваджує методику «Театральна проінклюзія», розроблену у співпраці з педагогом-психологом театру Є. Негоденко та фахівцями з вокалу, хореографії, перкусії.

У 2021 році, у зв'язку із карантинними обмеженнями, учасники театру перейшли в онлайн-режим зустрічей двічі на тиждень на дистанційній мистецькій інклюзивній платформі Kilaba. Ця платформа працювала у таких напрямках як: акторська майстерність, сценічне мовлення, історія театру; музична терапія і вокал; мислення художника за методикою Пітера Йенні; ритмотерапія, гра на малій перкусії; анімація.

Керівниця театру У. Данилюк викладала записи занять на сторінку у соціальній мережі Facebook. На цих заняттях діти виконували

акторські тренінги, вправи на імпровізацію, вправи на розвиток уваги, уяви, пам'яті, творчого мислення та пластики тіла; артикуляційну гімнастику; опрацьовували різні теми «Робота з уявним предметом», «Почуття віри і правди. Сценічна правда» тощо [9].

Як показує практичний досвід діяльності творчих театральних колективів для дітей з особливими потребами, саме театр важливо використовувати як інструмент для впровадження інклюзії в мистецьку та суспільну діяльність, адже він є синтетичним видом мистецтва, що поєднує різні мистецькі напрями діяльності людини. Дітям з особливими потребами, заняття в театрі дають можливість самовираження, підвищення самооцінки, гнучкості та адаптивності, вміння вигідно подати свої особливості.

У наступному підрозділі дослідження ми розглянемо діяльність дитячих інклюзивних театрів Херсонщини та їх функціонування в умовах сьогодення.

2.2. Дитячі інклюзивні театри Херсонщини: реалії сьогодення

На базі КЗ «Херсонська обласна наукова бібліотека ім. Олеся Гончара» Херсонської обласної ради до повномасштабного вторгнення в Україну активно діяв унікальний інклюзивний ляльковий театр. Ідея його створення зародилася у 2006 році, коли на базі бібліотеки був відкритий центр обслуговування користувачів з особливими потребами. З 2018 року активними відвідувачами центру стали родини, які виховують дітей з РАС (розладами аутистичного спектру). Згодом, вони об'єдналися в громадську організацію «Аутизм. Особливий Всесвіт», керівником якої стала Л. Громакова [47].

Менеджер бібліотеки О. Шестакова запропонувала таким родинам проводити на базі бібліотеки заняття з лялькового театру, в основі яких лежала арт-терапевтична методика – лялькотерапія.

До 2022 року до складу інклюзивного театру входили не лише учасники з розладами аутистичного спектру, а й діти з синдромом Дауна, іншими нозологіями, а також нормотипові діти. Загальна кількість учасників становила 16 дітей. У репертуарі цього театру було 3 вистави, до якої діти, разом з батьками, власноруч створювали ляльок.

Родзинкою інклюзивного лялькового театру було поєднання інклюзії, арт-терапії та екологічного виховання молоді, адже всі свої ляльки учасники театру виконували власноруч в оригінальній техніці «апсайклінг» – це творча переробка непотрібних речей [12].

Перша вистава інклюзивного лялькового театру «Маленькі принци нашої планети», за якою було знято фільм для участі у XVI кінофестивалі «КІНОКІМЕРІЯ», була присвячена людям з розладами аутистичного спектру і поставлена за мотивами твору А.-С.Екзюпері «Маленький принц». Особливістю цієї постановки було те, що всі ляльки, діти робили власноруч із пап'є-маше [12].

Наступна вистава театру «Лісова пісня на новий лад» відрізнялася тим, що розкривала актуальну проблему екології, а ляльки були зроблені з підручних матеріалів, непотрібних речей, старого одягу і також – власноруч. Ця постановка колективу була показана на екологічному форумі «РічРімейк».

У 2019 році інклюзивний ляльковий театр був учасником Всеукраїнського багатожанрового творчого фестивалю «Star waves». Також театр брав участь у Всеукраїнському відкритому театральному фестивалі «Казки України-2020» та у краудфандінговому заході «Пікнік ідей» (2019 р.). Це був інноваційний захід, де кожен бажаючий міг презентувати свою ідею та отримати фінансову підтримку на її реалізацію. Інклюзивний ляльковий театр тоді виграв грант на втілення

проекту своєї нової інклюзивно-екологічної вистави. У 2023 році актори (дистанційно) стали учасниками конкурсу «Кращі інклюзивні практики України – 2023».

Третя вистава театру – «Чіполіно на новий лад», на жаль, так і не була представлена глядачеві через повномасштабне вторгнення, яке перекреслило всі плани інклюзивного театру.

З початком війни, учасники театру разом із родинами, опинилися в різних містах України. Частина колективу наразі займається в м. Івано-Франківськ, де готує до прем'єри нову виставу за мотивами української народної казки «Котигорошко», але на сучасну тематику. Вже відомо, що головні герої будуть одягнені у піксель і символізуватимуть Збройні сили України [12].

У попередніх виставах актори використовували ростові ляльки і ляльки-маріонетки, а для цієї постановки, вперше, діти та їх батьки пошили рукавичкові ляльки. Тому на репетиціях юним акторам доводиться вирішувати нові завдання: як правильно тримати ляльку, коли вчасно підійти до ширми, як виразно та голосно сказати свою репліку.

Всі зустрічі дітей, підготовча робота до вистав є сенсорно насиченим процесом, оскільки власноручне виготовлення декорацій, ляльок, антуражу допомагає їм опанувати соціально-побутові навички, такі необхідні у подальшому самостійному житті. Керування лялькою дозволяє таким дітям краще відчувати своє тіло, сприяє емоційному розвитку, встановленню соціальних контактів, взаємодії з партнером на сцені під час вистави.

Вимушена евакуація викликала у дітей емоційне напруження та посилену тривожність, але і в таких складних умовах, учасники інклюзивного лялькового театру знаходять можливості проводити заняття, використовуючи рукавичкові та пальчикові ляльки. Дорослі,

разом із дітьми, в ігровій формі «програють» свої страхи, негативні емоції, переживання через звуки повітряних тривог.

Отже, інклюзивний ляльковий театр – це місце, де діти займаються цікавою, арт-терапевтичною, творчою справою; соціально адаптуються, спілкуються та діляться своєю творчістю із суспільством, популяризуючи інклюзивне мистецтво.

У 2018 році при КЗ «Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесь Гончара» Херсонської обласної ради розпочав свою діяльність перший в Україні інклюзивний театр при бібліотеці «Звичайна роль – особливий актор». До складу його інклюзивної трупи входили до 50 акторів: діти, підлітки та молодь із РАС (розладами аутистичного спектру), синдромом Дауна, із ЗПР (затримкою психічного розвитку), порушеннями слуху і зору [13].

Ідея створення такого театру належала директорці КЗ «Херсонська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Олесь Гончара» Херсонської обласної ради, заслуженій працівниці культури України Н. Коротун. Його головною метою було «...привернення уваги громади до проблем реалізації людей з особливими потребами, а також подолання стереотипів щодо місця сучасної бібліотеки в суспільстві» [13].

Режисером театру стала заслужена діячка мистецтв України, режисерка Херсонського обласного академічного музично-драматичного театру ім. М. Куліша І. Корольова, яка вправно допомагала юним артистам опановувати навички акторської майстерності.

В основу роботи інклюзивного театру покладена драмотерапія – арт-терапевтична методика, яка відрізняється своєю універсальністю і доступністю для будь-якого учасника, незалежно від віку. Адже найменшому з них, у 2022 році, було 6 років, а найстаршому – 36.

У репертуарі театру були такі вистави як «Дивовижні пригоди книжкової феї у бібліотеці», яка складалася з трьох фрагментів:

«Пригоди Незнайки у Сонячному місті», «Аліса в країні пригод», «Маленький принц»; «Як папуги стали кольоровими» і «Півень-хвалько» [14, 30].

У 2019 році інклюзивний театр взяв участь у XXI Міжнародному театральному фестивалі «Мельпомена Таврії». У 2020 році колектив отримав Гран-Прі у I Міжнародному відкритому багатожанровому фестивалі-конкурсі мистецтв «Лиманські зорі» за виставу «Як папуги стали різнокольоровими» та друге місце на Internationales Festival der Talente [19].

У 2021 році театр з виставою «Півень-хвалько» був відзначений дипломом учасника у XXIII Міжнародного театального фестивалю «Мельпомена Таврії». У грудні того ж року колектив був запрошений до м. Київ на Всеукраїнський фестиваль творчості осіб з обмеженими фізичними можливостями «Барви життя» [15, 16].

Режисерка дитячого театру І. Корольова наголошує, що перші вистави були побудовані таким чином, щоб кожна дитина могла відіграти свій епізод, а потім знаходитися за лаштунками. Щодо останньої постановки театру «Півень-хвалько» мала вигляд 30-хвилинної вистави, коли актори майже одночасно увесь час знаходяться на сцені і мають тримати увагу глядача, чути партнерів, правильно реагувати на репліки інших акторів [5].

Напередодні повномасштабного вторгнення інклюзивний театр при бібліотеці «Звичайна роль – особливий актор» працював у форматі «Open Space», тобто був відкритим простором для всіх бажаючих, хто хотів спробувати себе у театральному мистецтві.

У березні 2022 року в інклюзивному театрі була запланована прем'єра – вистава «Нова казка про старих гномів та їх друзів», сценарій до якої написали батьки учасниці колективу. Але війна, на жаль, змінила ці плани. Влітку 2022 року юні актори вже традиційно, але дистанційно,

взяли участь в XXIV Міжнародному театральному фестивалі «Мельпомена Таврії», надіславши своє відеозвернення і запис вистави.

Слід наголосити, що чотири роки поспіль, цей унікальний проєкт збирав заслужені нагороди на всеукраїнських та міжнародних конкурсах і фестивалях, вражав глядацьку аудиторію своїми цікавими постановками, оригінальними костюмами, акторською грою особливих дітей, для яких культурний простір інклюзивного театру при бібліотеці «Звичайна роль – особливий актор» став центром їх соціалізації, креативного розвитку та комунікації [4].

З листопада 2018 року в м. Херсон на базі Херсонської обласної громадської організації підтримки дітей з синдромом Дауна та їх сімей «Сонячні діти Херсонщини» діяла інклюзивна театральна студія «Світло в тобі» (художній керівник Т. Михайлова). Вона була створена з метою реабілітації дітей із особливими потребами, підвищення самооцінки, налагодження комунікації між дітьми та організації дозвілля [18].

Як наголошує засновниця громадської організації І. Ханікова, на момент повномасштабного вторгнення та окупації Херсона, ця спільнота налічувала близько п'ятдесяти родин з особливими дітьми. Більшість родин виїхала на підконтрольну територію України чи за кордон [41].

У лютому-березні 2022 року в інклюзивному просторі організації «Сонячний світ», де до війни проводилися зустрічі, довелося облаштувати укриття, а заняття були переведені в онлайн-режим. Саме так продовжувала працювати інклюзивна театральна студія, діти малювали, вчилися декламувати вірші, спілкувалися, відвідували онлайн-уроки. На відстані їм вдавалося навіть організовувати справжні вистави, а казкових героїв діти власноруч створювали з підручних матеріалів [31].

До початку російського вторгнення інклюзивна театральна студія «Світло в тобі» мала активну творчу діяльність. Її особливістю було те,

що діти із синдромом Дауна проявляли себе на різних фестивалях і конкурсах не тільки як актори, але й як танцівники [46].

Так, наприкінці 2019 року, студійці стали учасниками фіналу всеукраїнського проекту «Найяскравіші таланти України» в рамках проекту «Херсонщина фестивална і туристична запрошує».

У 2020 році юні актори виступили в м. Одеса на Міжнародному багатожанровому фестивалі-конкурсі «Пори року в Одесі»; дистанційно брали участь у II Міжнародному відкритому багатожанровому фестивалі-конкурсі мистецтв «Лиманські зорі» (м. Миколаїв); стали лауреатами III Всеукраїнського відкритого фестивалю дитячих та юнацьких колективів «Казки України» (дистанційно) з інсценівкою «Пригоди Незнайки та його друзів» (м. Бердянськ).

За підтримки Херсонської обласної ради та обласної державної адміністрації, студія взяла участь у реалізації проекту «Перформанс-зустрічі «Світло в тобі», в рамках якого здійснила творчі виїзди по Херсонській області. У тому ж році, студійці перемогли у номінації «Інклюзивний проєкт» на конкурсі «Кращі інклюзивні практики України-2020» та взяли участь в Міжнародному фестивалі-конкурсі «Grandfest» з танцювальним номером «Бджоли та Ведмідь» і мініатюрою «Незнайки та його друзі».

У 2021 році, інклюзивна театральна студія «Світло в тобі» отримала Диплом Гран-прі на другому фестивалі кращих інклюзивних практик «Україна без кордонів» (м. Скадовськ); отримала звання «Лауреат I премії» Всеукраїнського конкурсу театального мистецтва «Мельпоменочка» (дистанційна участь); стала дипломантом III Всеукраїнського фестивалю культури та творчості людей з інвалідністю «Сузір'я любові» (м. Чернівці).

У серпні 2022 року, учасники театральної студії отримали дипломи лауреатів I ступеня у Міжнародному багатожанровому дистанційному фестивалі-конкурсі мистецтв «Зіркова Україна» на

підтримку Збройних сил України; дипломи Гран-прі у номінаціях «Театральне мистецтво» та «Хореографічне мистецтво» за участь у Відкритому Всеукраїнському творчому інклюзивному фестивалі «Натхнення без кордонів». У вересні того ж року, театральна студія отримала диплом I ступеня за участь у VIII Всеукраїнському багатожанровому фестивалі «Stars of the Black sea» за танцювальний номер «Вітрила» [18].

У березні 2023 року, інклюзивна театральна студія «Світло в тобі» дистанційно взяла участь у Міжнародному творчому марафоні «Збережи свою мрію» (Іспанія) і отримали диплом за 1 місце. У квітні діти приєдналися до дитячого Всеукраїнського екологічно-патріотичного проекту «Тисячі лелек», у в червні, у День вшанування пам'яті дітей, які загинули внаслідок збройної агресії РФ – до флешмобу «Янголятка в небі...» [17].

Учасники інклюзивної театральної студії «Світло в тобі», в рамках 19-го Всеукраїнського благодійного дитячого фестивалю «Чорноморські Ігри», який відбувся у м. Київ, взяли участь у роботі спеціального творчого хабу для дітей з Херсонщини. Ініціатором такої творчої зустрічі для особливих дітей, які зараз перебувають в різних куточках України як внутрішньо переміщені особи, стала благодійна організація «KRYLA».

За час російської військової агресії, громадська організація «Сонячні діти Херсонщини» реалізувала три проекти: «Херсонці разом», «Діти – наше майбутнє» та «Інклюзивне навчання: право, можливість, результат» [17].

Отже, всі наведені приклади доводять, що творча діяльність інклюзивних дитячих театральних колективів – це можливість розкрити потенціал дітей з особливими потребами, соціально їх адаптувати та інтегрувати, створити сприятливі умов для їх емоційного та інтелектуального розвитку, особистісного становлення.

ВИСНОВКИ

У ході виконання кваліфікаційної роботи, нами досліджено специфіку діяльності театрального колективу дітей з особливими потребами, що і дозволило нам зробити такі висновки:

1. Термін «діти з особливими потребами» конкретизує всіх дітей, чиї потреби виходять за межі загальноприйнятих норм. Це стосується дітей з порушеннями психофізичного розвитку, зокрема, дітей з інвалідністю. Сучасне суспільство повинно працювати над створенням для дітей з особливими потребами адаптивного середовища, з урахуванням таких принципів як: активність, комфортність, безпечність, закономірності розвитку кожної дитини, раціональність, позитивно-емоційне та посильне навчальне навантаження. Одним із шляхів соціалізації та адаптації в сучасному суспільстві дітей з особливими потребами є організація їх дозвілля через театральну діяльність.

2. Дитячий театральний колектив є невеликою групою, але зі своїм морально-емоційним кліматом. Тому дуже важливу роль відіграє вміння дітей співпрацювати в колективі, їх взаємна повага, довіра, відкритість, традиції успішного вирішення завдань, здатність до творчості, можливості особистісного розвитку для кожної дитини.

3. Діяльність творчих колективів дітей з особливими потребами спрямована на те, щоб допомогти таким дітям стати самостійними і повноправними членами суспільства, мати змогу реалізувати їх соціальні і культурні права. Участь дітей з особливими потребами у творчому колективі, а саме, театральному, вимагає від його керівника чіткого розподілу ролей між учасниками, з урахуванням специфіки психофізичного розвитку кожної дитини і можливостей її самореалізації через мистецтво.

Саме такі результати показує практична діяльність вітчизняних інклюзивних театральних колективів, кожен з яких має свою специфіку роботи з дітьми з особливими потребами. А саме – Харківської інклюзивної театральної студії підліткового хабу «Халабуда», інклюзивного театру «Незабудки» (м. Дніпро), Вінницької інклюзивної театральної студії для дітей та підлітків із проблемами аутизму, синдромом Дауна та ДЦП «Особливий Театр», дитячого інклюзивного театру «Perfeco in Kilaba» (м. Вишгород).

4. В м. Херсон, на базі комунального закладу «Херсонська обласна наукова бібліотека ім. Олесея Гончара» Херсонської обласної ради, до повномасштабного вторгнення в Україну активно діяли інклюзивний ляльковий театр та інклюзивний театр при бібліотеці «Звичайна роль – особливий актор». Також у місті працювала інклюзивна театральна студія «Світло в тобі» при громадській організації «Сонячні діти Херсонщини».

Особливістю діяльності інклюзивного лялькового театру було поєднання інклюзії, арт-терапії та екологічного виховання молоді, адже всі свої ляльки учасники театру виконували власноруч в оригінальній техніці «апсайклінг» – це творча переробка старих чи непотрібних речей.

Інклюзивний театр «Звичайна роль – особливий актор» був постійним учасником і лауреатом Міжнародного театального фестивалю «Мельпомена Таврії». За роки діяльності, цей унікальний проєкт отримав заслужені нагороди на всеукраїнських та міжнародних конкурсах і фестивалях, вражав глядачів своїми цікавими постановками, оригінальними костюмами, акторською грою особливих дітей, для яких інклюзивний театр став центром їх соціалізації, креативного розвитку та плідної взаємодії з іншими дітьми і дорослими.

До лютого 2022 року інклюзивна театральна студія «Світло в тобі» вела активну творчу діяльність. Її особливістю було те, що діти із

синдромом Дауна проявляли себе на різних вітчизняних і міжнародних фестивалях та конкурсах не лише як актори, але й як танцівники, й отримували заслужені нагороди. На сьогодні, студія продовжує свою творчу діяльність і бере участь у різноманітних творчих проєктах дистанційно.

Таким чином, не зважаючи на складні умови сьогодення, дитячі інклюзивні театри Херсонщини продовжують свою діяльність, розкривають потенціал дітей з особливими потребами, допомагають їх соціально адаптувати, інтегрувати, створюючи сприятливі умов для емоційного, інтелектуального розвитку та особистісного становлення дітей.

Здійснене дослідження не вичерпує усіх аспектів зазначеної тематики. В контексті висвітлення специфіки театрального колективу для дітей з особливими потребами, подальшим перспективним напрямом наукових пошуків може бути добір та аналіз репертуару для інклюзивних театрів, його сценічне втілення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бондар В.І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці : навч. посіб. К., 2010. 176 с.
2. Борисова Т. Постановка дитячого театрального спектаклю як художньо-педагогічна проблема. Методика викладання мистецьких дисциплін. Вип. 20. Част. 2. 2016. С. 15-20.
3. Буковська О. Психологічні особливості формування відповідальності у дітей з особливими потребами. Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. №121. 2014. С. 52.
4. Вдруге на Херсонщині відбувся фестиваль кращих інклюзивних практик «Україна без кордонів». URL: <https://miskrada.kherson.ua/news/vdruhe-na-khersonshchyni-vidbuvsia-festyval-krashchykh-inkliuzyvnykh-praktyk-ukraina-bez-kordoniv/>
5. Весело, продуктивно та терапевтично: репетиція інклюзивного театру при бібліотеці «Звичайна роль – особливий актор». URL: <https://khoda.gov.ua/veselo-produktivno-ta-terapevtichno%3A-repetic%D1%96ja-%D1%96nkljuzivnogo-teatru-pri-b%D1%96bljoteci-%D1%96zvyčajna-rolj-%D1%96osoblyvyj-aktor%3A>
6. Вінжега Л.Л. Адаптивне корекційно-розвивальне середовище як домінанта в реалізації інклюзивного підходу до дітей з особливими освітніми потребами. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Вип. 33. 2015. С. 29.
7. Гончаровська Г.Ф. Ігрова терапія як засіб оптимізації дитячо-батьківських стосунків дітей з особливими потребами. Науковий вісник Херсонського державного університету. Вип. 5. Том 2. 2017. С. 15.
8. Дабіжа К.Л., Дабіжа Л.П., Комарівська Н.О. Використання арт-технологій в роботі з дітьми з особливими потребами. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. Вип. 64. 2022. С. 65-68.

9. Дитячий інклюзивний театр Perfeco in Kilaba.
<https://www.facebook.com/PerfecoinKilaba/>
10. Закон України «Про позашкільну освіту». URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14#Text>
11. Зелінська К.О., Кравченко А.І. Арттерапія для дітей з особливими потребами. Корекційна педагогіка і спеціальна психологія. Вип. 15. 2010. С. 50.
12. Інклюзивний ляльковий театр. URL:
<https://www.facebook.com/inkluzLyalteatr/>
13. Інклюзивні проєкти. URL: <https://lib.kherson.ua/inklyuziya.htm>
14. Інклюзивний театр «Звичайна роль – особливий актор». URL:
<https://corr.ks.ua/theatre.htm>
15. Інклюзивний театр представив у Херсоні нову прем'єру. URL:
<https://www.youtube.com/watch?v=avjUI1vmiNM>
16. Інклюзивний театр при Гончарівці мав виступ на великій сцені у Києві. URL: <https://miskrada.kherson.ua/news/inkliuzyvnyj-teatr-pry-honcharivtsi-mav-vystup-na-velykij-stseni-u-kyievi/>
17. Інклюзивна театральна студія «Світло в тобі». URL:
<https://www.facebook.com/Lightinsideofyou/>
18. Інклюзивна театральна студія «Світло в тобі». URL:
<https://corr.ks.ua/svitlo.htm>
19. Інклюзивний театр Херсона отримав Гран-прі на Міжнародному конкурсі. URL: <https://suspilne.media/34916-inkluzivnij-teatr-hersona-otrimav-gran-pri-na-miznarodnomu-konkursi/>
20. Керик О.Є. Використання ігрових та арттерапевтичних засобів у педагогічній роботі з дітьми з особливими потребами. Імідж сучасного педагога. №5 (154). 2015. С. 50.
21. Колупасєва А.А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія. К.: «Саміт-Книга», 2009. 272 с.

22. Крипчук М. Режисерсько-творча специфіка дитячого естрадного театру «Зірковий час». Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Сценічне мистецтво. 2020. Вип. 3(1). С.80.
23. Крижанівська О.П. Етимологія поняття «діти з особливими потребами» у вітчизняному освітньому просторі. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. Вип. 2(14). 2012. С. 89.
24. Лимаренко Л.І. Організація навчально-виховного процесу у студентському театрі ВНЗ. Професійно-мистецька школа у системі національної освіти: матеріали міжнар. наук.- практ. конф. К. : Чернівці : Зелена Буковина, 2008. С. 271-273.
25. Лимаренко Л.І. Студентський театр у системі професійної підготовки майбутніх педагогів : монографія. Херсон, 2015. 491 с.
26. Литовченко О.В. Сучасні моделі залучення дітей та молоді з особливими потребами до позашкільної освіти. Соціальна педагогіка: методика, практика, досвід, перспективи. 2013. С. 133.
27. Малишевська І.А. Інтеграція як форма соціального буття дітей з особливими освітніми потребами. Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2015. № 7 (51). С. 369-372.
28. Матяш І.М., Папета О.В. Чуйність, як основна складова психоемоційного налаштування на заняттях арт-терапії для дітей з особливими освітніми потребами. Науковий часопис. Вип. 33. Спеціальна психологія. 2017. С. 154.
29. Мельник М.М. Театралізований тематичний концерт як синтетичний жанр сценічних мистецтв: дис. ... канд. мист.: 17.00.02. Київ, 2009. 183 с.
30. На Херсонщині завершився третій сезон інклюзивного театру. URL: <https://pivdenukraine.com.ua/2021/07/26/na-xersonshhini-zavershivsvya-tretij-sezon-inklyuzivnogo-teatru/>
31. Незламна малеча або як команда інклюзивної театральної студії «Світло в тобі» працює попри окупацію та вибухи за вікном. URL: <https://khersonstv.com/nezlamna-malecha-abo-iaak-komanda-inkliuzyvnoi->

teatralnoi-studii-svitlo-v-tobi-pratsiuie-propri-okupatsiiu-ta-vybukhy-za-viknom/

32. «Особливий театр» для особливих дітей: як режисерка з Вінниці робить світ добрішим. URL: <https://vn.depo.ua/ukr/vn/osobliviy-teatr-202112021396948>

33. Піаніно для інклюзивної театральної студії. URL: <https://mycity.one/projects/panno-dlya-tvorchih-zanyaty-pdltkv-z-vadami-rozvitku>

34. Пономаренко Ю.В. Сучасні театралізовані дитячі вистави у контексті соціально-культурного розвитку дитини. Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. 2017. Вип. 25. С. 190.

35. Принципи орф-підходу у роботі з людьми з інвалідністю. URL: <https://orffcourse.org.ua/lections/8>

36. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-kontseptsii-rozvitku-inklyuzivnogo-navchannya>

37. Реабілітація сценою для дітей з синдромом Дауна: як у Дніпрі працює інклюзивний театр. URL: <https://rubryka.com/article/inclusive-theater-nezabudki/>

38. Реалізація норм Конвенції про права осіб з інвалідністю. URL: https://trnvk.gov.ua/ua/news/pg/91120759961175_p/

39. Рень Л.В. Використання методу казкотерапії у процесі адаптації дітей з особливими потребами до умов навчального закладу. Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. 2020. Вип. 6. С. 138.

40. Словник. Інклюзія.

URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BB%D1%8E%D0%B7%D1%96%D1%8F>

41. Сонячні діти: випробування війною. URL: <https://most.ks.ua/news/url/sonjachni-diti-viprobuвання-vijnoju/>

42. Сорока О. Можливості арт-терапії в інклюзивній освіті дітей з особливими потребами. Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. Серія «Педагогічні науки». Вип. 45. С. 165.
43. Фаласеніді Т. Соціально-культурні центри для дітей з особливими потребами. Педагогіка і психологія професійної освіти. 2016. № 3. С.194.
44. Юдін М.М. Дитячий театр як засіб організації активного дозвілля дітей і підлітків. Педагогічні науки. 2015. С. 216-217.
45. Як вижити «Особливому театру» під час пандемії? URL: <https://vn.20minut.ua/blogs/yak-vizhiti-osoblivomu-teatru-pid-chas-pandemiyi.html>
46. Як змінилась діяльність організацій батьків дітей з інвалідністю в Україні після 24 лютого 2022 року. URL: <https://dzherelocentre.org.ua/blog/2023/01/24/yak-zminylas-diyalnist-organizatsij-batkiv-ditej-z-invalidnistyu-v-ukrayini-pislya-24-lyutogo-2022-roku/>
47. Як ляльковий театр змінює життя дітей з аутизмом. URL: <https://vgoru.org/videos/yak-lyalkovij-teatr-zminyuye-zhittya-ditej-z-autizmom-video>
48. Левченко М.Г. Єврейська національна спільнота Херсоніцннн в ХІХ-на початку ХХ ст. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. К.2008, С. 394-400.